

НАРОДНИ ОБИЧАЈИ У ЗАГАРАЧУ*

Народни обичаји у Загарачу углавном су исти као и у осталим сусједним крајевима, али се унеколико и разликују од њих јер - "Колико села толико адета". У старије време постојали су још многи обичаји, па су постепено ишчезли а прихваћени новији, који су већином пренијети из других крајева. Ови први напуштени су, а и данас се напуштају из различитих узрока, понајчешће стога што је свијет млађих генерација и сувише наклоњен "моди", те свесрдно иде за тим да се носи, држи и уопште живи "по ала франко". Многе од тих обичаја, као рђаве и штетне, забрањивале су власти, а неки су, пак, изостављани ушљед материјалних потешкоћа, што је донекле и оправдано по оној изреци: "Нужда закон мијења".

Покушаћемо да овђе изнесемо све оне старије и новије обичаје народне који су некада постојали у Загарачу, ако су ови запажени код данашњег нараштаја; а кад будемо описивали поједине од њих, поменућемо на своме мјесту и то који је од тих обичаја напуштен, када и због чега.

1. ДРУШТВЕНИ ОБИЧАЈИ

а) Рођење

Пород се у овоме крају сматра као дар и благослов божји: ко нема дјеце, нарочито мушке, или их је имао па му изумру, за њега се каже да "нема среће" и сматра се да је то казна божја за неко зло које је ожењени или неки његов предак учинио или као по-

* Ђорђе (изворно: Ђорђија) Драговић рођен је у Загарачу (Катунска нахија, сада општина Даниловград) 1876, а умро је 1924. године. Био је официр у староцрногорској војсци, а у војсци Краљевине Југославије стигао је до чина потпуковника. Интересовао се за народно стваралаштво, па је прикупљао народне песме и приче, а, како се види, обрађивао је и обичаје и народне игре племенског друштва Загарача. Нажалост, у Архиву САНУ, где је нађен текст о обичајима, нисмо могли да пронађемо и његов рад о играма у Загарачу, који је обећао Ј. Ердџановићу, као његов сарадник, 1911. године, што се види из писма Ердџановићу, које објављујемо у прилогу тексту о обичајима.

Рад *Народни обичаји у Загарачу* преписан је из Драговићевог рукописа уз незнатне лекторске интервенције. Написан је довољно јасним и лепим језиком, са патином оног књижевног (и народног) језика који је у Црној Гори живео почетком 20. века, уз извесне граматичке грешке и правописне недоследности.

шљедица нечије клетве, која је за такво зло дјело на њега или на његове некада пала. То се држи из увјерења да за свако зло мора доћи "плата за врата", па макар кад било, а "може се озвати на девети пџс". Таквима се, у инат, пребацује: "Неће му их Бог ни давати никад"; "Замирита' је и више зло"; "Није још платио колико је замирита'"; "То је проклета фајина" (траг, поријекло). Да би се то поправило, иде се у цркву, код свечева по манастирима (у "намастире") и оставља се прилог у новцу, хаљинама и другим стварима од вредности.

За онога који добије лијепу и здраву дјецу кажу: "Бог му је да' лијепу срећу". Женско које нема порода иде љекарима, видарима и врачарицама те тражи помоћи да би добило пород. Такву жену зову "безђетка" и "јаловуша", и ако таква остане, домаћи јој, најчешће свекрва, у ијед почну приговарати и мрзети је; па и сами муж често омрзне на њу, јер сматра да му је она учинила "да му се окине лоза". Бивало је да нека женска роди дијете након десет и више година иза вјенчања.

Кад жена затрудни, каже се да је "занејачила", "нејака је", "самдруга", "с бременим је", "у бреме је", "ђетиња је" итд. Чим "зађетињи", то стање одмах женске опазе по разним знацима: заволи воће, поврће и уопште кисјела јела и љута пића; нека јела омрзне, тужи јој се, спопада је несвјестица, често се љути и слично.

Пред таквом женом грјехота је јести и пити а не дати јој. Због тога, ако дође у нечијој кући кад укућани једу, јело се уклони и скрије. Ако је жена опазила то уклоњено јело, њено дијете од таквога јела неће хтјети да једе. Ако је џетиња жена дошла у нечију кућу да тражи ствар у наруч па јој се та ствар не даде, онда се ваља за њом кришом бацити комадић леба, дрвета или ма шта друго, само не камен јер је грјехота. Тако бачену ствар за женом мораће глодати њено дијете. Не ваља се да се нејака жена пење на дрво, да се ово не осуши, нити да баца у земљу ма какво сјеме, јер би угинуло или дијете у жени или сјеме у земљи.

Док је у бреме, жена не би смјела радити теже послове, нарочито носити тешка бремена, али по нужди ради и носи до самога дана порођаја, а многа и ради "на раду", у путу итд.

Једна жена обично роди осморо до дванаесторо, а нека и до петнаесторо дјеце. Ријетко бива да која одједном "роди" двоје (да се "оближњи"), а троје никада.

Жена која роди зове се "родиља". Због тога што је рађање код већег броја жена опасно - "мучи се", а многа мучећи се и умре, каже се да "свакој родиљи", "40 дана прије и 40 послје гроб је отворен". Код оних које су редовно радиле заморне послове држи се да рађање иде лакше. Кад жена почне "да се мучи", одстране се сва чељад из куће, а код ње остаје свекрва, ако је има, и друге жене из комшилука, а то су махом својте. Гледа се при том да их буде мање и да су вјеште у помагању око порођаја; зато крију све док се порођај заврши. Нарочито за то вријеме људи и дјевојке не присуствују нипошто, па ни најближа својта.

У овоме крају, као ни по осталим селима у Црној Гори, нема дипломираних бабича, али њихове дужности добро познају и врше старије жене, које су рађале и "подизале" дјецу. Дијете се одмах окупа, повије у колијевци и једна од жена, која има дијете, задоји га, ако му мајка то не може одмах учинити. Родиљу намјесте да лежи покрај ватре и даде јој се што масно и вруће да поједе. Доноси се одмах водича од попа и њом се редовно купа дијете и умива се родиља за првих четрдесет дана.

Бивало је - кажу - но то веома ријетко, да се дијете роди у особитој бијелој кошуљици, што се сматра као сигуран предзнак: за мушког да ће бити "у вјетар", "вједит",

"вједогоња", "у сјен", "сјеновит", а за женску да ће бити "вјештица". Таква кошуљица брижљиво се мора чувати ако се хоће да се очува моћ вједогоње, односно вјештице; јер чим би се ова упропастила, тиме би пропала и она тајанствена сила којом је неко, рођен у кошуљи, обдарен био. Ако се, пак, хоће да се одузме неком таква невидима и чудотворна моћ, онда се његова кошуљица одмах пресијече на пасјем (псећем) кориту и баци се, и тијем чином коначно је поништена и она одлика натприродне могућности, те и дотична особа улази у царству обичних и немоћних.

Код родилје одмах долазе жене из села, али не ваља се да улазе празних шака - "празноруке", већ свака понешто донесе и, ако је новорођенче мушко - "ђетић", чести-тају и веселе се, осим што се домаћијема даје воља ријечима: "И ђевојке су окле и синови"; "Да није жѐна не би било ни људи". Но, свакако постоји и изрека: "Кад се ђевојка роди, ка' да кућа изгори".

Кад се роди ђетић, онда долазе и мушки, части се ракијом, наздрављају и благосиљају, а и пуцало се док то није забрањено; али мушки узмичу да долазе прве неђеље дана, пошто је то вријеме женских "повојница", па је мана - "чурук", јер се таквоме смију и добацају: "Био је на повојницу!"

Жене из истога села, а својта и из даљих крајева долазе "на повојницу" или "на бабине" и доносе родилји разнога јела и пића, најчешће: погачу, приганице, јаја, масло, скоруп, вино и др. Пошто се родилји испуни "четрдесетница", иде у цркву, али не може ући прије него јој свештеник прочита молитву пред вратима па је потом уведе. Нека родилја носи у цркву и своје новорођенче.

б) *Крштење (шишање)*

Крштење дјетета врши се обично на мјесец дана по рођењу; но према "приликама" то бива и много раније или доцније. Ако се дијете поболи, онда одмах трче за попа и за кума, те дијете на брзу руку "метну у крст", а при нужди, кад се друкчије не може, "увати се у мали крст", тек само да се, у случају смрти, може упокати у "сјен црковни". У особито хитним случајима дјетету може кумовати и најближе чељаде из фамилије, осим родитеља.

У старија времена дјецa су кршћавана и после неколико година, а то једино због тога што у околини није имало свештеника. Дешавало се је - кажу - да је по неко дијете звато "с пастирине" - иза брава, да се крсти. Ваља се да прво дијете крсти исти кум који је и вјенчао родитеље; но од тога се доста оступа, нарочито кад се хоће да стече више кумова - добротвора. Често бива да се кумство и унапријед обећа, па макар онај који га обећа и не имао дјецe; то се чини чак и онда кад је сигурно да неће никада ни имати. Ово се ради увијек из неке невоље, за чије је одстрањивање или предохрану нужно нечије дјеловање, па да би се тај придобио за искренога помагача у томе послу онај што је у нужди "вијета" му Бога, и светога Јована ријечима: "Од моје ти куће Бог и свети Јован!", "Вијетам ти Бога и св. Јована!" или "Прво кумство које буде у моју кућу да си му за свједока!" Понуђено кумство, којим било начином, мора се безусловно примити и ко би одрекао сматрао би се отпадником од Бога и од народа. "Мокро (крштено) кумство" сматра се јаче и страшније од вјенчаногa, па га је теже и отказати.

Кумство се може извршити и помоћу замјеника, али онај што ово нуди није задовољан ако замјеник није син, отац или брат позваног. Заступника у кумовању обично шилу високе личности, а простији га врше лично.

Узроци за вијетање (обећање) кумства бивали су и још бивају због свађа, убистава, покрађа или некога зла, гдје кумство посредује као најпозданији елемент поравнања. У прошлости Загарача, као и других крајева Црне Горе, има исувише примјера да су читава братства и племена, у највећој осветничкој раздражености и полету на покољ, враћала се и умиривала само тиме што је једна од закрвљених странака или неко трећи изнио пред њих "куму" (дијете у колијевци). На тај начин умиривани су многи и најжешћи крвници у старо "бесудно доба", па и у садашњости.

При самом извршавању чина нема никаквих особитих обичаја, осим што по довршетку обреда по црквеним правилима, домаћин даје ручак на који се, осим попа и кума, позивају браћа и рођаци. Посље ручка почну се разилазити и при поласку мајка крштенога дјетета испрати кума, износећи му дар - кошуљу и чарапе; у чарапе се ставља и по која дуња, јабука, неранца или шипак (нар), а при растанку му их предаде и пољуби га у руку. Кум, такође при поласку од куће, дарива куму новцем, обично „талијер“ или „цекин“ (четири или осам круна), а важнији и више.

Шишано кумство. Вршено је само између наших и Турака, у старијој прошлости из нужде, а само у новије доба из воље и љубави. Будући да су непрекидна крвљења Црногораца и Турака доприносила, осим честих погибија, и осјетним штетама у економском погледу, то је отуда искрсавала и потреба за пријатељство и појединаца из два вјечно непријатељска табора.

Циљ таквога кумовања лијепо је представљен у оним познатим стиховима народним:

„O, Turčine, od nevolje kume!
Bez nevolje ni brate ni kume.
Ne kumim te za to da pijemo
No te kumim da se ne bijemo...”

Кумство, као и побратимство, између Срба и Турака у овоме крају веома је цијењено и уважавано, те постоји пуно примјера да су се такви узајамно помагали и заштићивали и у најопаснијим тренуцима. Војвода Петар Вукотић у једноме боју у Дуги спасао је Дед-агу Ченгића јер су били кумови.

Дјетету које треба шишати не кида се коса за годину, а на свршетку године позива се кум - Турчин те га шиша, тј. откине му косу ножицама (маказама) око главе или, пак, по цијелој глави, и тиме је свршен чин. Ручак, узајамна даровања кумова и остало чини се слично ономе при кршћеноме кумству.

Кумови се не смију међусобно варати нити лукавити, јер то је особити гријех. Некад се је десио случај да је кум куму покрао сламу, па преносећи је ноћно просипала се по путу. Колико је то била до Бога грјехота, она слама дигла се до неба, те се и сада тамо види преко цијелога неба и зову је *Кумова слама*.

в) *Женидба и удадба*

У Загарачу ријетко ко остане да се не жени, односно не удаје, осим умних богаља или сасвим тјелесно унакажених. Ако неко такав остане, ругају му се, и мушкога зову „остаљик“ а женску - „осталица“, „осталична“ или „усјеђелица“, и остају под маном - „за спрдњу“, јер је то „мимо народ“. У томе и сличном погледу примјењују се изреке: „Што је с народом све је лијепо“ и „Ништа не ваља што је изван народа“.

Најчешће се жене око 25. а удају око 18. године, али према приликама жене се и удају и од 14. па до 35. године. Бивало је да се поједини жене, односно по три пута, нарочито то удовци и удовице, у коме случају удају се и до 50. а жене и до 80. године. Ђуричко се је женио дјевојком из Цуца од својих 80 година и из тога брака народила се цијела породица Ђуричковића у Загарачу. За мушкога пошто настане за женидбу, кажу: „момак је од женидбе“ а дјевојку зову „удадбеница“. Кад хоће неко да се жени, он се најприје договара с родитељима и другим својтама или, пак, сам без ичијега договара бира коју ће дјевојку просити; па, ако је то с договором, онда шиље да му је ишту, иначе сâм иде да је проси. Ако је дјевојка непозната момку, иде се „на оглед“ код куће њених родитеља, на пазар, на скуповима, народним забавама итд. Састанак се може и нарочито углавити или га ствара момак по својој иницијативи, а то може са знањем дјевојчиним или да она не зна да је момче с нарочитим циљем посматра.

Пошто је дјевојка виђена и пошто се довољно распитао о њеној родбини, вредноћи и поштењу те се и допадне, онда се договором одлучује ко ће бити „просац“. За таквога се бира онај који је вјешт - који ће мајсторски извести дату му задаћу и коме тај посао иде за руком. Често се шиљу двојица за просце; онај који буде одређен иде кући оца, односно старатеља дјевојчина, на пазар или гдје било „помене“ му о њој; онај коме се иште дјевојка, ако му се никако не допада понуђено пријатељство, одмах је одлучен да је неће дати, и онда обично одговори: „Нећу је ове године никоме дати, не могу, нијесам стога“ итд. Већином се на првome таквоме састанку углави да се „привиде“. На заказаном другом састанку треба дати чистији одговор просцу, зато се већ унапријед распитају сви домаћи и други рођаци и својта и договоре се хоће ли је дати или не. Пита се, поред осталих, и дјевојка, која се јако при томе стиди, удаљи се и не одговара ништа; ако је принуде на одговор, она - ако јој је по вољи да пође за момка - каже: „како ’оћете“, или то преко мајке изјави. Ако ли није вољна узети га, а остали је склањају на то, онда плаче и не одговара или каже да неће.

При бирању дјевојке особито се гледа „да је од добре куће“, радна и „стамена“ и да јој је мајка „од доброга“, јер се вриједност дјевојчина квалификује према вриједности њене мајке: „Виђи мајку па ишти ђевојку“. Ово бива још и стога што се држи да се дјеца „умећу“ у мајку: „Окле мајка отоле и ђеца“. Код дјевојке се цијени и љепота, па се обично пита: „је ли згодна?“ То, међутим, свакако стоји испод „доброће“ јер „О љепоти село збори, о доброћи кућа виси“.

Ако дјевојка није од доброга, мана је узети пошто је „поганска шћер“, осим случаја гдје се „угоди“ за „поганским сином“ - слика и прилика, и тада се каже: „Таман наша тиква заклоп“, или: „Састало се зло и горе, да се мало разговоре“, или, још згодније: „Зло и горе да заједно зборе“. Кућић ће слабо узети „никоговицку шћер“ осим „на паре“, а при удаји више се гледа да се даде за богатога (да се „удоми“ или „надоми“) него за празнога кућића, јер што ће јој „јуначина без начина“.

При просидби и давању уопште влада начело: "Ђевојку дај на ваган, а жени се од оцака“.

Просак нипошто неће ући у кућу дјевојчиних родитеља прије него му се за њу „отпушти ријеч“, већ се разговарају изван куће, а ако га зову у кућу, знак је да му дјевојку дају.

Бива да се дјевојка ни на другоме састанку не даде, него се просцу закаже трећи, па чак и четврти рок кад ће доћи да му се чисто „откаже“, а бива да се даде чим се она први пут помене, ако се пријатељи добро познају те сагласно желе да се спријатеље, или су то момче и дјевојка још из раније припремили узајамним допадањем, вољењем и љубављу, гдје просидба долази као потребна формалност.

Кад се дјевојка даде, просак се зове у кућу и одмах настане живље кретање. Окупе се рођаци те пију ракију и „сретњикају“ ново пријатељство. Ракију обично плаћа просак, ређе и род дјевојчин. Ту се одмах прстенује дјевојка, а прстен прима сама „испрошеница“ или за њу њен отац или мајка. У старије доба прстен је био цекин, а у најновије - по наполеона или и цио наполеон. Просак затим дарива мајку дјевојчину и друге женске својте у кући. Ту се договоре кад ће и колицина доћи на „углаву“, и што ће се тада донијети, ако се углава истодобно не учини са просидбом, што у новије вријеме чешће бива, нарочито из штедљивости труда и трошкова.

Пошто се довољно испију и вечерају и о свему потребном испричају, просак одлази, а ако је из далека, може се оставити и на конак. При поласку поново даривају дјевојку, прима дар од њене мајке или од друге најстарије женске у кући, обично чарапе, и задовољно се растаје с пријатељима и пуца из револвера, мада је тај обичај укинут. Некад се пуца чим се дјевојка испроси и по томе се у селу зна да ли је дјевојка испрошена.

Испрошена дјевојка стиди се и слабо иде од куће, већ ради на сређивању „руха“ и припремању дарова, а помажу јој у томе и друге жене и дјевојке. Ако мора да пође на пазар или гдје било, онда иде забрађена; но у новије вријеме мање се и то чини јер стид више нагло опада.

На углаву долази отац или стриц „младожењин“ и још један од рођака му. Углавације су дужни да пријатељима дају вечеру, на коју се окупљају сви дјевојчини рођаци. Они, дакле, морају доћи с пуном *ваљевицом* (торбом), па се због тога углава још зове и „ваљевица“. Гледа се на то какву ће ваљевицу донијети нови пријатељи, па ако је богата (пециво, погача, мијех вина, билик - велика боца - ракије итд.) онда га хвале: „Вала добру ваљевицу бјеше донио“. Иначе га куде, па и псују. Ваљевица се може и у новцу платити, па се за њу набавља вечера и пиће из села, бригом домаћих. То бива нарочито онда кад се углава чини истовремено са просидбом, те она није била предвиђена. Свадбе се обично чине о јесени и уз „Месојеђе“ до Бијелих поклада, а изузетно и у друго вријеме. За њих се бирају дани: понеђељак, неђеља или четвртак, а никада сриједом или петком, као ни уз пости.

На углави се установљава све што су пријатељи обавезни, један спрам другог при свадбовању учинити. Углавације захтијевају што већи број сватова, да се у сватовима носи барјак и да се свадба изврши што раније. Род дјевојчин не допушта велики број сватова, као ни барјак ако још траје нека породична жалост - корота. У томе случају, ако се ношење барјака и дозволи, мора се кроз село носити завијен. Такође настоје да се и свадба што даље одгоди ради припреме. Родитељи захтијевају да пријатељи набаве што боље и скупље хаљине за невјесту, а ови се томе противе и захтијевају да их обије стране плате у заједници; тако је у више случајева и чињено, но у новије доба главне хаљине већином набавља младожења.

Број сватова је обично 10 до 12, а у њих се урачунава и барјак и невјеста. Не ваља се да овај број буде „на лих“ (3, 5, 9 итд.) већ удешава се „на та̀к“ (2, 4, 8 итд.).

Често се приликом углаве инате и цијелу ноћ проведу у договарању о појединијема условима пријатељства и једва се ујутру погоде. Највећма се препиру око набавке невјестиних хаљина, броја сватова, ношења барјака, а некад и око рока свадбе.

Некада се захтијевало од младожење да са сватовима пошље и „таин“, тј. на свакога појединог свата по оку вина, потребну количину меса, хлеба итд.; но, то се више не чини. Носи се само „мајчин грош“ или „мајчин талијер“ (двје до четири круне) и „брацка ракија“ (3 kg).

Пошто се пријатељи сагласе у битним странама углаве, онда отац (или умјесто њега стриц) младожењин захтијева да дође код њега испрошеница, која се при том устеже, али је принуде и дође, пољуби га у руку, као и при узимању прстена, и онда сједе до њега а затим вари и служи кафу.

Сјутрадан углавације ручају и одлазе, и при том се даривају истим начином као и просци; при поласку пуцају једним метком из кубуре или из револвера.

Уочи уговарања дана свадбе окупљају се својте у оба дома - младожењин и дјевојчин, гдје се још из раније припрема довољно јела и пића. На дјевојачкој свадби сваки домаћин од куће доноси по цио брав меса или двојица заједно ако су сиромашнији; иначе, извјесну количину меса сувога (кастрадине) или свињски пршут; к томе још боцу вина или више, хлеб пшенични (погачу) или „умертиновицу“ (кукурузни хљеб); потребну количину ракије братственици купују заједно, а чешће и месо купују у заједници. На исти начин доноси се и у младожењин дом, но нешто богатије; сваки сват мора донијети цијело пециво или дати његову вредност у новцу.

Још увече у кући младожењиној утврди се распоред кретања сватова, - одреди се првијенац, стари сват, војвода и два ђевера. Кум, који се већ унапријед одреди, присутан је. За првијенца се одређује најглавнији од братственика, који иду у сватове, и он иде пред свима; стари сват иде за њим, затим кум, па барјактар, и даље остали сватови по годинама или положају. Војвода иде пошљедњи, а претпошљедњи - два ђевера. Барјак се увијек даје најстаријему зету младожењиним. Младожења никада не иде у сватове, осим ако се дјевојка граби, о чему ће бити доцније говора. Вевери носе торбу и у њој „слатки колач“ и „брацку (братску) ракију“. Прије поласка, сватовима се даје предручак - обично варена скорупа, но то ако ће ићи далеко, иначе не даје се ништа од јела, само се прилично понапију.

Кад сватови дођу пред кућу дјевојчиних родитеља, износи им се здравица - у боци вина и на њој јабука, дуња, наранџа или шипак, и њу прима првијенац; али он често „стима“ и другог здравицом. Затим улазе у кућу и сиједају за већ спремљену трпезу. У чело трпезе ваља да се у часу доласка сватова нађе неколико главнија братственика и пријатеља младожењина, а то се дешава због тога што се не ваља да сватови нађу празну трпезу - без људи. Војвода и ђевери сиједају пошљедњи и при зачељу трпезе, пошто се предаде торба са слатким колачем и братском ракијом. Рођаци дјевојчини прихваћају торбу, и братску ракију пресипају у домаћи суд а исти суд налију вином, јер се не ваља да га празног поврате. Слатки колач један од браће преломи рукама преко главе по пола, па затим онај комад из десне руке оставља, а онај из лијеве повраћа у торбу сватовску.

Пошто сви сватови и пријатељи посиједају око трпезе, онда се сијеку пецива која су на трпези врх хљебова поређана. Обично један од сватова посијече једно од оних

пецива ближих челу трпезе а остала сијеку домаћи. Затим једу, пију и наздрављају. Поједини старији и мудрији подижу здравице и благосиљају: да пријатељство буде срећно и берићетно за обије стране, а остали вичу: „Амин, да Бог дâ.“ Пошто се мало понаједу и прилично изређају вином, првијенац наздравља ђеверима а они на то устају на ноге. То се чини ради тога да и пријатељи виде које су ђевери.

Кад већ ручају, онда један од браће одлази у споредну кућу, гдје је млада већ израције спремна; узима је испод руке и уводи у кућу, предаје ручноме ђеверу ричима: „Сретња ти била“, на шта се обојица ђевера дигну, прихвате невјесту и стану с обије њене стране, узевши је један од њих, обично онај што је ближи младожењи, под руку. При том се ђеверима даје вина у чаши, и који од њих потоњи испије, чашу ставља у џеп и носи је собом. Остали око трпезе још једу, пију и пјевају, а кад су свим ручали, свима сватовима даје се по „вацулет“, а тако и сватовском барјаку, ако се носи.

Кад је све готово, онда првијенац, па после њега и остали сватови, устају да одлазе. Тада отац дјевојчин, или ако овога нема стриц, диже опроштајну здравицу дјевојци, и говори отприлике овако: „Ајде, збогом, ђевојко. Ни нашу наваку понијела ни твоју оставила! Да Бог дâ да послужиш твој дом часно и поштено, као што си и твој род. Куд год 'одила, вазда на добру срећу налазила, да се тобом 'пофали' и род и дом!..." Затим наздравља њена мајка: „Ајде, збогом, моје дијете! Бог ти да' ни за студени се кам залуду не до'ватила, и да те послужи навака у твој дом као што си ти мене!..." Млада при том слуша и плаче, а често плаче и мајка, па некад и отац.

Напошљетку уговори се тајно и то када ће доћи првичници за невјестом и онда одлазе.

Пошто се сватови удаље, онда се поједини гласно дозивају од обије стране, и сватови захваљују „на стиму и дочек“ а домаћи кажу: „Опростите како ви је било“, и уз то дозивање пуцају; ово посљедње не у потоње вријеме, па слабо се више и дозивају.

Једна од одива проноси пред сватовима торбу коју предаје ђеверима а они њу даривају, некада цванцик, а у новије доба две до четири круне.

Сватовима се уз пут, кад воде невјесту као год и кад иду по њу, износе здравице, и свим путем пјевају сватовске пјесме, а најчешће:

"Đe rekosmo dodosmo,
Tu đevojku nadosmo..." itd.

Вјенчање се врши само прије подне јер се нипошто не ваља по подне - „у назадак дневи“. Али и то се већ све мање вјерује, па се кадшто и оступа од тога. Вјенчање се обавља искључиво у цркви. Пошто се то заврши, сватови се пред црквом одморе и једу онај хлеб и месо и пију вино што су им пријатељи у торбу справили.

По свршеном вјенчању младожења одмах одлази кући, па затим сватови с невјестом. Прије уласка у кућу младожењину невјести се даје у неком суду (ваган, решето или сл.) разнога жита, варива и воћа, које она просипа напријед и свуда унаоколо; то се чини да с невјестом уђе у кући и свако добро сјеме и напредак. Присутни грабе разасуто воће и при том се диже велика граја и смијех. Пошто је невјеста то учинила, онда онај суд пребаци преко куће. За тим јој се даје на руке мушко дијете, које она уноси у кућу, ради тога да би тијем обрнуо напредак у кући и умножио мушку дјецу. Томе дјетету невјеста одмах дарива чарапе или кошуљу, а некад и обоје. Пошто се тако невјеста уведе у кућу, сватови сједну за трпезу, а невјеста их све редом љуби у руку

и за вријеме док они једу, она с ђеверима стоји на ногама. При здравицама „преклања се“ у име захвалности. Пошто сви једу, онда једу и ђевери с невјестом у неком заклоњеном ћошку од куће или у другој кући ако нема посебног одјељења. Потом настаје веселе - играју, пјевају и веселе се сви, а игра и невјеста са ђеверима и другима који су јој у сродству. Све који долазе и оне што се затеку у кући, па били мушки било женски, невјеста љуби у руку кад први пут дођу, а тако и кад одлазе, а да не би ко био прескочен, невјеста с ђеверима стоји близу врата и пазе на долазак и одлазак појединаца.

Пјеваче кад почну и прекину пјевање, као и гуслара, невјеста љуби у руку; али и то се већ почело све више напуштати.

Невјеста с ђеверима мало сједи, осим по вечери, и кад сви остали задуго сједе, и њу нађерују да сједне с ђеверима.

Кад дође вријеме да се спава, невјеста и ђевери иду пошљедњи да спавају и невјеста лежи међу ђеверима, а у јутру они први устају. Невјеста ваља свима сватовима да послужи воду и сапун за умивање и пешкир за брисање.

Приликом ручка доноси се најпослије „слатко вино“, а један од ђевера носи пљат (тањир) свима по реду који су пили од тога вина, а који при томе остављају на пљат дар за невјесту. Сватови и рођаци даривају обично по две до четири круне, а кум и пријатељи са стране - „јабанци“, који нијесу донијели пециво, погачу и друго на свадбу - по 10 и више круна. По ручку одмах се разилазе, а невјеста с ђеверима свакога испрати по реду, љубећи свије у руке.

Првичници или *поводи* долазе одмах тај или други дан увече, а обично дође мајка невјестина, брат и братучед или други од рођака. Том приликом доноси се скриња с рухом и даровима невјестиним, а доносе се и разни „колачи“ - погача, плеће мяса, приганице, воће - „милости“ итд. Кад првичници уђу у кућу, мајка невјестина не говори ништа, док све хаљине и дарове не изручи насред куће, а затим се љуби и пита са свима. Невјеста, заједно с мајком и свекром, разреди и подијели дарове за мушке и женске својте, а најбоље дарива свекра, свекрву и ђевере. Кум се дарива при његову одласку, па било то прије првичника или послјије тога.

Првичници обично остају код пријатеља „двје ноћи“, а некад и више. За то вријеме разводе их на част и код других младожењиних рођака, а нарочито су то дужни учинити ђевери. При одласку њихову, даривају се слично сватовима, а мајци невјестиној младожења даје и дар у новцу.

Невјесту зову „млада невјеста“, обично за једну па и до двије године - док роди дјете. За то вријеме она се разликује од осталих жена тиме што носи новије хаљине, прстење и мараме око главе. И младожења се прве године по женидби љепше држи и носи од осталих људи.

Бива да дјевојка воли неко момче и он њу, па се желе узети, али јој родитељи не даду поћи за њега, и ушљед таквих разлога дјевојка често „ускочи“ за момка, тј. оде му сама, кријући од својих, у кући, а доведе је сâм младожења с неким од рођака. Њима понекад бива на руку у томе послу мајка, сестра или нека од женске својте дјевојчине - ако јој је таква удаја по вољи. Такво одвођење махом се чини ноћу, но може и дању. То се може учинити и пошто се дјевојка редовито испроси и све формалности испуне, ако пријети нека опасност, на пример да ће дјевојка бити препрошена, уграбљена или иначе спријечен жељени брак. За таку женидбу пјева се, као у шали:

U ponoći, ne videsmo mi!"

Кад се то догоди, дјевојка остаје у кући свога вјереника, а њега власти одстране у нечију другу кућу под надзором или у затвору, док се огласи изврше и вјенчање дозволи.

Развод брака дешава се због разних узрока, а најчешће због мужевљеве сумње у женину вјерност. Због тога се често дешава да се двоје младих убрзо, а неки доцније разведу. У старо доба брак се раскидао тиме што се међу вјенчанијема прекидао трак (уже) од торбице, чиме је бивао свршен чин. Данас већ бива знатно друкчије. Парнице се код духовних и грађанских судова, што обично траје три године, после чега се спор рјешава на штету оне стране која је проузроковала развод брака. Другој, пак, страни одобрава се ступање у нови брак.

г) *О смрти*

Кад се неко јаче разболи, онда га домаћи „понуђају“ јелом и пићем које би болесник хтио и могао „поарчити“. Ако ничега нема у кући што болесник „заликује“, мора му се набавити.

Док се болесник још може кретати, воде га „у намастир“ и у цркву да му се чита молитва више главе. При преношењу часних дарова болесник леже да га свештеник са овима прекрочи, а кад се чита јеванђеље, онда болесник (а и здрави) прилази и сagne главу под њим док се заврши. Ако се болесник не може повести у цркву, онда му се чита молитва у кући и свештају масла.

Особито се пази да болесник не умре без причешћа те се, још док је овај при чистој свијести, позове свештеник да га причести.

Кад болесник већ почне „заковртати“ да умре, почну се и сељани сакупљати да га чувају, и тјеше га да неће умријети. Непосредно пред смрт моле га да им свима опрости, и болесник у потоњим ријечима изговара, ако може: „Да је свак прост и благословен“, и ако има нешто још да неком препоручи, домаћима или другима, онда и то говори. Поред главе упали му се свијећа и онда сви гледају кад ће издахнути. Један, а то обично најстарији од укућана, узима болесника уза себе „да му умре на руке“ и сматра се да се тим много одужио умрломе.

Ако неко тешко умира, вјерује се да је то плаћа за грјешке које је у животу учинио, иначе био је „благођетан“ па му је и смрт лака и блажена.

Кад болесник умре, онда сви присутни залелекају из свега гласа, после чега људи се утишају а женске, нарочито оне из куће, настављају кукати непрестано.

Мртвац се одмах окупље и обуче у нове и главне хаљине које има, иначе му се набављају „с пазара“. Затим се положи на скрињу (ковчег), астале или повисоко издигнуте штице у крају куће; поправе му се и затворе очи и уста и, ако је то одрасли мушки, онда и - брци. Ако је био необријан, онда га још и обрију.

Сви који чују у селу за смрт, долазе „на покајање“ и лелекају умрлога и друге своје и његове својте који су скоро умрли. Ако је умрли мушко дијете, онда лелекају: „О, леле мене Н... златна јабуко, залудње подизање“ и т. сл.; ако је одрасли момак онда: „момачка делијо“ а ако је старији и при том заслужан човјек и јунак, онда истичу и његове врлине: „Сиви соколе, љуцки бане - јуначка делијо, племенска дико, хвало“ итд. Иначе се жали са: „Брачко крило, уздани брате, пријатељу, златни куме“ и др.

При том се људи бију стиштенијема шакама у главу и скубу косу, а женске се бију у прси. Покајници лелекају по реду а кад се приближе кући, онда сви сложено побацају струке и кабанице, чибуке, штапове и капице, па затим улазе лелекајући у кућу, стану около умрлога те још једном излелекају се, љубе крст и излазе. Домаћијема се изјављује саучешће ријечима: „Фалај Богу!“, „Остатку на здравље“. Жене иду иза мушких, кукају и туже. Људима је мана кукати за женама а такође не кука ни жена за својим мужем.

Од прије се ишло на покајање по три до четири дана, а из даљих крајева и након више дана. Но, сада се не смије осим онај дан откако неко умре па док се сахрани.

Ако је неко умро увече, онда његови братственици и сељани а гдјекад и даљи племенници остају, сједећи цијелу ноћ, и њима се припреми вечера, нарочито ако је то постарији човјек, и свештеник чита јеванђеља. Ако је умрли младић или још млад човјек, или неко за ким је уопште велика жалост, вечера се обично не даје.

Строго се пази да преко „мрца“ док је у кући не прескочи мачка, кокошка или ма која животиња, јер би се због тога - кажу - морао потенчити - повампирити. Ради више сигурности бива да се препријече преко њега вериге, и онда је опасност повампиравања сасвим уклоњена; у новије доба, међутим, то се не чини.

Умрли се не смије сарањивати прије 24 уре, да се дух у њему не поврати па да се жив не закопа. Док је мртвац још неукопан у кући, а послје у цркви и на гробљу иза упоа, жене по реду туже над њим. Ако је то човјек који је више заслужан, као главар и јунак, онда се набрајају његове врлине и јуначка дјела, а вјештије тужилице ређају врлине и заслуге и других заслужних људи у племену. Има их које врло вјешто туже и набрајају јуначка дјела и особине најбиранијих људи и јунака у племену, на пример:

„Naša sabljo okovana
A pred vojskom komandire, -
Ban Mašane!¹”

„O, delijo u ordiju
Ti izbrani plemeniče,
A uz Knjaza perjaniče
O Nikola!¹”

„O, junače, za trojicu
A u Turke kididžijo
Zmaj-Periša!...”¹

Кад се испуни 24 сахата од смрти, треба да се умрли носи у цркву ради саране. Направе се носила од два јака и дугачка дрвета, која се намјесте паралелно, а преко ових краћа дрвца која се за њих привезу ужем или конопцима. Поврх њих се пресавије покривач и на томе се положи мртвац, кога носе по четворица, од којих двојица напријед а двојица назад. Мртваца увијек носе ногама напријед, зато се и рече неком кад се куне: „Отуд га напријед нога донијели“. Они што мртваца изнесу из куће ваља да га унесу и у цркву и изнесу из ње. Док се над умрлијем изврши опијело и ископа се гроб, дотле долазе покајнице из племена и изван племена знанци и пријатељи. Често се мртвац и нарочито држи за неколико сати у цркви да стигну покајнице које се издалека очекују.

¹ Машан Драгов Ђуричковић поткомандијер баталиона загарачко-команског и браћа му Никола и Периша, сви тројица погинули у ратовима турско-црногорским.

Пошто је све готово, мртваца износе из цркве и спуштају у гроб, а спушта га најближа својта. У један гроб копа се само једно чељаде, само у рату копани су по вишина.

Они што копају гроб кад се мијењају не ваља се да додају непосредно из руке у руку алат којим раде, већ први баца на земљу па онај што га мијења узима алат са земље. Гроб се копа по један и до два метра дубине у правцу од запада ка истоку, а остале размјере удешавају се према величини мртваца. Са стране се назиђу крши, а преко њих се попречије дугачки крши, па онда се накопава земља док се цио гроб испуни. Поврх земље, на цијелој дужини и ширини гроба поређају се крши, а над главом и ногама побију се киљани, који означавају дужину и правац гроба.

Чим се умрли сарани, носила се сломе, јер се не ваља да остану читава, да не би опет неко умро. Над гробом се још једанпут искупљени излелекају и женске продуже тужење и кукњаву, па се затим разилазе, бацајући сви по грумичак земље на гроб, при чему говоре: „Бог му душу опростио“. Затим иду кући умрлога и свештаје се водица.

Домаћи мушки иду гологлави све откако њихов укућанин умре па док се упова. Коротују за неколико година, носећи црне хаљине, и не играју нити пјевају, а жене, такође, иду у црно завијене. Мушки се још и не брију нити шишају за дуже времена од жалости.

На Задушнице и иначе о већим празницима (о Божићу, Васкрсу, крсном имену) пале му свијећу на гробу и женске плачу и наричу над њим. На Васкрс бојадишу јаја у црну боју одређујући дио и умрлومه, па му се носи и оставља на гроб.

У старије вријеме жене и дјевојке су шишале косу од жалости и гребле се рукама по лицу, али то су забраниле власти и више се не чини. (Кад је 1889. године мој брат Крсто умро, моја мајка се огребла а сестра - дјевојка остригла косу и глобљене су по цекин).

Такође је забрањено и ракију давати на гробу, што се доскоро чинило, а сада се чини само код куће умрлога.

У овој години (у вријеме арбанашке буне) забрањено је и лелекање гласно у варошима и у близини ових, но то се ипак врши.

Парастос умрлومه држи се обично исти дан кад се сарани, а иначе на врх седмице или четрдесет дана. Саморанци и саморанице (који немају порода) још за живота одређују новац за седам па до четрдесет и више заупокојених литурђија.

Народ сасвим вјерује да се неко може потенчити - повампирити пошто умре. У потврду тога наводе се многи примјери, но имена се таквих крију као змија ноге. Из тог вјеровања и потиче она дјечја пјесма:

„Kuku, mene, majko
Umro je dajko,
Nosite ga daleko,
Kopajte ga duboko,
Da se ne potenči,
Da ne [nas] ne pomeči,
Da se ne povrati
Da ne [nas] ne pomlati“.

То бивају - каже се - они људи који су за живота учинили какво веће зло или су лукаво радили с кумовима и другима, варали, криво мјерили и т. п. а најчешће се држи

да се тенче Турци, дјеца која су умрла некрштена и уопште ко је некрштен. Отуда ђаволе зову још и „некрст“.

Може се неко потенчити након неколико дана а и након неколико година после смрти. Мртвац се у том случају претвори у ђавола - антипатника - проклетога и зове се *тенац*, *потеченик* или *вампир*. Његов је физички састав сама кожа, испуњена водом и једна шупља кост у глави; прсти су му од ногу окренути назад, а пете напријед. Вампир излази из гроба у истом одијелу у које је и сахрањен, а покров носи у зубима; долази у кућу својих, поједе све што нађе од јела, па чак вјерује се и то да је неки тенац имао сношај са својом женом и рађао дјецу.

Кад се дозна да се неко потенчио, онда иду на гроб с трновим кочевима, откопају му гроб и избуцају га те се проспе и више се не може потенчити. Ма куда ишао тенац, кад му дођу на гроб да га буцају, и он се мора ту „проврћи“, а то све ради по ноћи и тајно. Кад се неко, нарочито старији човјек, проклиње рече се: „Трновијем га кочевима буцали“.

д) Одношаји међу људима

Гостопримство - дочек - „*стима*“ у овоме крају још се у велико подржаје и сматра се као нека морална обавеза према долазећима. Кад неко дође у кућу, обичај је да се „стима“ пићем (вином, ракијом, кафом) ко имаде, иначе се правдају да нема и „лібе се“ од свега тога. Ако је гост издалека, а при том и пријатељ (сродник), онда се чашћава јелом и уставља се на конак. Ако у некој кући нијесу дочекљиви, каже се да су *терди*, а домаћина куће називају „орјатом“ и: „Не би дао ђаволу нож да се њим закоље“. „Чести долазак губи стиму“ - каже пословица, зато се слабије и ређе части онај што чешће долази у посјету.

Ко радо дочекује госте, хвале га и називају поштењак: „Поштен је - дао би крви испод грла“. За дочекљиву кућу каже се: „То је стимана кућа“. Кад је неко био код некога у гостима, пита се: „Како те дочекаше?“.

Друговање је такође у обичају и веома се поштује, а друг се сматра првим и најискренијим пријатељем, нарочито то на путу и уопште кад је неко удаљен од своје куће. Отуда изрека: „Не вели се на пут: ај’ мајко но: ај’ друже“. При друговању обично: „Парта парту тражи“ али често другују и они који нијесу „суврст“ - „врста“ - врсници.

Побратимство је већ готово ишчезло из обичаја, премда су се у старије доба често братимили, нарочито са људима из даљих крајева, па и са Турцима ради потребног пријатељства. Ћирак Радов Ђуричковић побратими се (око 1833. године) са Алијом Ибраимовићем из Спужа, пошто су један другоме браћу погубили, и тим су, од најжешћих крвника, постали вјерни и искрени пријатељи! Таквих примјера било је много у оно доба.

Односи према сусједима, осим гдје је случај свађе и „омразе“, веома су добри и пријатељски, и сматрају се међу собом као блиски пријатељи и добротвори, и што су више у близини по мјесту, то су и у већој љубави. Отуда је постала и изрека: „Ко је ближе очі, ближе је и срца“, и: „Ко је даље од очі, даље је од срца“.

Сусједи се у свакој прилици међусобно помажу, као при подизању кућа и грађевина уопште, и у свим оним пословима које појединац није у стању сам извршавати. Та-

кво помагање зову „моба“, и сваки је дужан „прискочити“ своме комшији на такве „работе“. Од прије су радије и чешће прискакали у мобу, а сада све ређе, али, ипак, прискаче се узајамно.

Поздрављање се врши у свако доба при сретању у путу, при доласку у кућу и на сваком мјесту, па чак понекад рукују се и „питају“ и у цркви.

Ујутру назива се: „Добро јутро“, у дан: „Помага Бог“ или: „Помага ви Бог“, а женске још кажу и: „Добри ви дан“, а увече: „Добро вече“ а при одласку, дању: „Збогом“, а ноћу: „Добра ноћ“, на што одговарају са: „Срећан пут“, „На здравље“ и „Била ти на помоћ“. За ручком и јелом уопште говори се: „На здравље“, „Добро ви учињело“ и „С анђелом“.

При називању Бога у које било доба дана, мушки још поздрављају и руком по војничкоме систему; тако се поздрављају и при паљењу цигарете на цигар другога. Женске поздрављају поклоном. Тек у најновије доба мушки почињу поздрављати капицом „по моди“. Кад се двојица или више њих нијесу одавно видјели, љубе се у лице, а ако су се јаче ужељели, онда се љубе с обије стране у лице или право у уста. Женске се љубе и кад се чешће виђају и по неколико пута у уста и у лице, стискајући се при том шакама око врата.

Свађање и убијства у старијој прошлости била су врло честа тим више што је неуређено судство било и немоћно да сузбија личне самовоље појединаца, и што је онда владала општа анархија у Црној Гори. Зато оно вријеме и добија назив „бесудно доба“.

За најмању ствар људи су се свађали и тукли међу собом, камишима (чибуком) по глави, штаповима, кршима, рукама, ногама и уопште „комунским оружјем“; за веће несугласице убијали су се из пушке или хладним оруђима. Није ријеткост да су се и читава братства и племена тукла међу собом и да у таквим сукобима по више људи погине. Свађали су се и убијали највећма из освете за учињену неправду и насиље, због крађе, отимачине, зависти, личних и братствених амбиција, увреда и других насилних радњи.

Убијства - „крви“ била су узрок многим исељавању из мјеста у неки други крај Црне Горе или у турске градове и покрајине. Већином су Црногорци „ускакали од крви“ у Спуж и Никшић, а и у друге градове и села или и у друге државе. Многе породице и данас истичу своја предања како је неки њихов предак, у то и то доба, отоле и отоле пребјежао од крви.

На мјесто на коме би поједини човјек погинуо побијали су дугачки крш, као споменик - „мрамор“. Таквих се данас може виђети по свима крајевима, и махом се казује чиј је то *мрамор*.

За *умир* мртве главе постојало је више начина, а најчешће се давала одређена цијена у новцу. Та је цијена обично била 130 цекина и 2 гроша, за владе Петра I и Петра II; али за важнију главу узимало се и по више.

Умир крви посредовањем власти вршен је тако што је убица ишао на врата од куће фамилије погинулог; ту би пао пред врата на кољена и молио за умир, вијетајући кумство - Бога и св. Јована. Кад би такву понуду примили укућани убијеног, онда овај окупља своје пријатеље и рођаке, и приређује трпезу - ручак, на коју би звао и братственике убијенога и судије. Кад би се тако састали и посиједали за трпезом, тада би убица узео и објесио о врат ону пушку „крвницу“ којом је извршио убијство, па би пузећи на рукама и кољенима поиздаље дошао до најближега брата или рођака убијено-

га па би га молио за опроштење крви. Овај би устао, прихватио га за руке и подигао га од земље, узео објешену пушку па би га посадио до себе. Иза тога би се тражио *умир* и сви пријатељи и својта вадиле би оружје иза паса и стављали на трпезу, као плаћу за мртву главу, што његови обично нијесу примали. Ту би се даље јело, пило и провело у заједници, иза чега би судије сачинили „карту“ - писмени умир, у коме се одређује и новчана накнада за главу убијенога. За важнију главу давало се и по више а некад и по мање. Такав умир потврђивао је и господар - владика и стављао се државни „мохур“. Као знак да је крв умирена и да се неће даље међу умиренијема понављати, међу странкама је прекидан динар и једна половина би се, за свилени конац, привезивала за „карту од умира“.

У новије доба убијства су готово сасвим нестала, а кад се двојица или вишина заваде и потуку, мире се суђењем код власти, а често се и сами помире кумовањем или простим опраштањем кривице. Некад их на помирење склоне они који су присутни и принуде да се пољубе.

Псовање може да се чује веома често, како код одраслих тако и код дјецe. Разумије се: „Што стари на огњиште, то луди на буниште“, па тако и дјецa примају од одраслих укућана и комшија „да срамоте“. Највећма псују оца, мајку или онога коме се псовке упућују непосредно. Бога, свецe, вјеру, крст, сунце, небеса и уопште вјерске светиње не псују никако, осим у најновије доба, када су то почели преносити „напреднији“ млађи људи из „културних“ крајева.

Највећом увредом сматра се поступак или израз којима се дира морал, фамилијарна вриједност и углед, карактер и прошлост предака у погледу чојства и јунаштва.

Клетве су исто тако распрострањене, а највећма куну женске. Отуда је и речено: „Куне као зла жена“, „као самораница“ или „као удовица“.

Дјецу најчешће куну: „Стрелица те погодила“, „Стријела те заклала, распонтила, раскочила, згодила“. „Не био виши“. „Толики се зацица, закаменио“; „Мајка му на вршнике прегледала“ итд. Одрасле: „Виши га јади од смрти нашили“; „Стан му био за Црно море“; „Станио се ће кокошка звоно носи“ или: „Станио се ће га не могле књиге доватат“; „Ками му Бог да' у дом“; „Зла га грана загранила“; „Од њега свијет - народ имбрет узима“. „Проз њега трава ницала“; „Црно му трње на огњиште расло“; „Рад њега се наоблачило“; „Оста' за уклон“; итд. Старе људе куну: „-аволи му душу понијели“; „Гроб му се амбиса“; „Не умира као народ“; „Не причешћива' се као народ“; „Живина га расточила“; „Губа га нагризла“; „По каштигу се пожнава“ и др.

Неке се клетве употребљавају само у неким приликама. Тако, ако неко једе: „Гутунар изио“; „За јад га у дроб врга“; „На губу ти изишло“; ако пије: „Црквицу попио“; ако путује: „Сломница му пукла“; „Жли му пут био“; ако се лијепо носи: „Пусто му завијало“ (одјело), „Пред покајнице му га изнијели“. Куну чак и умрле кад им се на неког крива, што није друкчије за живота учинио: „Земља му кости изметала“; „Земља му кости не примала“; „Не 'ма приступа на та' свијет“; „Ђаво му кости понио“. – евојку куну: „Ђаво јој нарoк понио“.

Много се уопште куне, но у истој мјери опет и благосиљају: „Бог му младост сачува“; „Младости се наносио“; „Бог му души да“; „Бог јој (дјевојци) да' мирни нарoк“.

ђ) *Снови* се обично „угађу“, нарочито постаријим људима, а некимa се опет ништа не стијече што снијевају. Има неких одлика и у томе међу људима који повише сније-

вају, те се некима угађе све „као у амин божји“, те и други долазе код њега, да им протумачи значај сна.

Ако неко снијева о некоме, па при томе говори гласно кроз сан, онда чим се после тога пробуди, треба да преврне поглавач наопако и онда никад више неће говорити кроз сан. За то је добро онога што говори кроз сан у то вријеме повући за прст од ноге, па ће и тијем учинити да више не говори у сну.

е) *Плеће* бравље, кад се са куваног смакне месо, може тачно предсказати онеме од чијег је брава хоће ли му ко од фамилије умријети; хоће ли му се родити дијете мушко или женско; има ли пара, стоке итд. Но, да се правилно протумаче сви знаци на плећу, па по њима да се каже све што ће се некоме збити - треба особита вјештина, те не може сваки да је има, но само неки. Ако се хоће прорицати помоћу плећа, онда се месо не смије зубима чупати јер онда губи моћ пророчанства, већ се смиче рукама, па чак и без ножа. Кад хоће и други да продужи гледање у плеће, онда му га онај што је први гледао не смије дати из руке у руку јер би и у томе случају изгубило важност, већ исто се баци на трпезу па га с ове други узима и гледа.

ж) *Уз разне послове* постоји много обичаја и вјеровања.

На праг од нове куће, кад се први пут положи, постави се неки новац, ако је могућно златни, и носи га зидар, ради бољег напретка у тој кући и „да је сретњија работа“.

Кад се зид куће доврши, заките се обије листре зеленим гранам и закоље се добар ован или други дебео брав на једном од ћошкова да се окрвави, а то се ваља чинити и чини се редовно ради напретка те куће у стоци. Мајстору (зидару) даје се дар (кошуља, џамадан итд.) да благослови радњу, јер ако је прокуне или баци маљић с ње, онда у тој кући никада среће не може бити.

На исти начин дарива се мајстор бистијерне или које било грађевине.

Стока се не ваља ћерати бијелим прутом (са кога је кора смакнута) јер би се морала и стока погулити.

Тор и катун с једнога мјеста на друго премиче се у четвртак или понеђеник, а у други који дан не ваља се јер није добро стоци.

Стоци се не смије сд давати у суботу, сриједу или петак као год што се у тим данима ни торови не премичу.

Кућа се у суботу не покрива, а понекоји пазе да се и зид тога дана не доврши.

У сриједу и у суботу не бере се дрво за градњу куће јер морају избишати.

На дан мијене мјесеца жене не перу рубље јер се мора распанути.

Кад пада град онда треба избацити преко прага од куће срп или неко друго гвозди-во па ће престати.

Ако неко срене жену која је вјештица, онда треба да добро натуче капу на главу и да је озбиљан, па му онда не може наудити погледом; иначе би га устријелила.

Ако сестра задоји брата (млијеком кад се роди) онда га пушка у рату не може убити.

Кад трну зуби, ваља му зубима загристи траву папратину коју види у прољеће, а при том не говорећи ништа и онда му неће више трнути; ако неком трне рука, онда му том руком треба вући звоно на цркви па ће то отклонити.

Кад се некоме сашије нова хаљина, треба кроз њу пробацити нож или друго сјечиво да онога што ће је носити не уједе змија.

Кад се прасе у јесен закоље, ваља му „ћушку“ одсјећи и натаћи на вериге више огња „да се боље оће у свиње“.

Тако се може данас махом у сељачким кућама виђети по читав низ ћушака свињских на веригама.

Ако се стока у гори погуби, треба метнути живи углијев у воду, па ако потоне стока ће се здрава наћи, иначе је поклана од звјеради; то исто и овако: кад се у шаку брашна успе у ватру и запређе суво, ако се при вађењу проспе и стока је пропала, и обрнуто.

Ако чобану зађе стока иза нечије куће, онда ће све музаре изгубити млијeko - запрагнути, па да би се то спријечило, онда овај ваља, не говорећи, да преврне лијевоом ногом камен на путу којим је стока прошла.

Ако се брав разболи, онда чобан обнесе три пута капицу око њега, не говорећи и брав ће оздравити.

Ако се брав ћера на пазар ради продаје, онда се са истога очупа мало вуне и баци у кућу да се не истражи стока.

Ко хоће да има доброга вола орача, онда, чим се теле оплоди, ваља му ставити талиг око врата, пак ће због тога настати добар орач.

Лозе се не смију резати у петак јер би се морало вино узостити.

У прољеће се не смије давати никоме квасац од млијека нити од хлеба, без замјене.

Око пчела у уљанику смије се увијек радити, осим у петак.

На Илиндан прије сунца ваља извадити меда из кошнице не служећи се нипошто ватром - кадом, као иначе, и то се онда зове „илински мед“ или: „мед без када“, као лијек током године (привија се на ране од убоја, огња и др.). На исти начин гради се и „врачевско масло“ и оставља као добар лијек за годину; оно се не топи нити соли, а не може се никако оштетити.

Над уљаником ставља се сломљен боцун „да се боље хоће у пчеле“.

Под првим сјеменом од кртоле, када се она почне садити, сипље се по мало брашна да кртола буде „руда као брашно“.

Кад двојица раде мотикама па се овима ударе, ваља да један тренутно баци мотику, да не би неки од ових умро, а ако се двојица сударе главама, онда треба то да понове да се не пошогају.

Кад се постави трпеза, а док још јело није донешено на њој, треба поставити на њој руку или ма што друго, јер не ваља се да стоји празна.

Дијете које је „прикладно“, да се сачува „од злијех очи“, од „урока“, „злијех душа“ или вјештица треба му засукати прамен косе на глави или га мало омрчити на лицу.

Коме се рђаво снијева, треба да стави срп под главу па онда неће.

На –урђевдан износе се све „фине“, нове и златне хаљине на сунце и тиме се сачувају од кварења.

Кад се на човјеку крпи хаљина, треба да метне сламку, мрвицу леба или ма што да га пушка у рату не убије.

Ако жена не хтећи удари некога вретеном кад преде, ваља да одмах пљуне на њ и удари њим о камен да не би удареног ударио гром или каква друга опасност.

Ако неко чује кукавицу у прољеће или другу птицу коју још чуо није, прије него је што окусио, онда га је та птица преварила; у том случају преварени мораће цијело љето заударати из уста; може због тога бољети глава, људима неће ницати сјеме из баштине, а женама се неће сирити нити кисјелити млијeko.

На исти такав начин може преварити свирка, дудук, стап и др. али пази се да не превари ништа, нарочито ђеца и чобани. Ако неко није први пут преварен, онда и неће више у тој години јер то више постаје немогуће.

Кад неко види јато летећих ждраљева па жели да лете сви у реду - један за другим, онда треба говорити: „У уривак (уже), ждраљ“. То треба понављати неколико пута и они ће се по тој команди уредити у колону по један. Ако, пак, неко хоће да ждраљеви који лете у таквом поретку тад поремете и побркају колону, онда говорити: „У решето, ждраљ“ и они ће се збунити и растројити.

Ако се увече или уопште ноћу лептир вије околу свијеће или лампе (а за њ се у то доба држи да је зао дух) па се жели да сагори у њеном пламену, онда се једноставно виче: „*Шриште мриште у огањ*“, и онда ће он улећети у пламен и сагорети.

Ако неко жели да порасте још у висину, онда му ваља три пута скочити у висину и напријед гледајући у млад мјесец и говорећи: „Мјесец наниже а ја навише“.

Ко хоће да себе обезбиди змије и уопште опасности, треба да носи под лијевим пазухом крстић од тисовог дрвета, а у малој платненој кесици, с додатком дијела јабуке и лука бијелого.

2. ВЈЕРСКИ ОБИЧАЈИ

а) *Домаћа слава - крсно име - „светац“*. До око 50 година уназад славило се по три дана, па је укинато због великих трошкова, а највише због тога што је било тешко добављати вино и ракију из Црмнице (Годиња) и из Котора. (Куповано је по 40 ђка вина и боца ракије за талијер.) Од тада се слави по један дан, па је установљено да нико не смије ноћити у онога што слави, како уочи славе тако ни на сами дан славе увече, и одређен по *цекин* глобе и домаћину и госту који би ово прекршили.

Уочи славе прекађује поп, прије два до три дана, на сам дан а и по слави кад не може стићи.

Никаква неприлика фамилијарна нити друга не спречава славу; ако је претрпјена нека породична жалост, истом се слави и гости долазе, већином својте женске, и највише туже и плачу на тај дан.

Да неко не слави, ма због чега, то би остала као изванредна срамота - да затвори кућна врата на славу, па зато се ово никада не чини.

Много се гледа како се код кога слави, па ако неко не слави добро пребацује му се у шали: „Како слави, љепше да остави“.

За славу се спрема пиће: вина, ракије, кафе, шурупа, медовине, као и разнога јестива за два obroка - ручак и „ужину“. Закоље се брав, - ован, коза а ређе и говече. Код виђенијих људи већина и дође на славу, па зато они више и припремају - закољу по два или и више брава. У богатијих, нарочито код главара, бива да дође по 30 и више гостију - „пирника“, али се обично не баве цио дан сви, већ иду код других славленика, а нови долазе.

На славу се не позива нико но сами долазе, већином они што су у крвном сродству (пријатељи, кумови, одиве и др.), а они гледају да и њима дође онај у кога су били на славу, па ако не дође друге године неће доћи ни они њему. На славу, дакле, гости иду узајамно.

Кад се прекађује и сијече колач, окреће га домаћин или његов замјеник - најстарији мушки у кући и свештеник, па онда поп исијече на сред колача квадрат и изреже ситне комадиће, затим полије вином и сви присутни узимају по једно парче од резаног колача и поједу.

При том помиње умрле те фамилије и живе, но у новије доба само живе - за њихово здравље.

Гости долазе још од раног јутра, и одмах им се служи кафа и ракија, а уз то и меза: воће, сир, приганице и др. Ручак бива обично у 10 сати а некад и доцније, нарочито ако се очекује неки важнији гост за кога се зна да треба да дође. Кад се сви искупе, постави се трпеза и упали свијећа. Прије но што се почне јести сви устану на ногама и „напија се у славу божју“. Први напија домаћин куће, узимајући боцу вина и говори: „У име божје а у славу свете Госпође (или свеца кога дотични слави), да ми слаavimo а она да нам помага вазда и на свако мјесто. Здрави и добро ми дошли!“... Затим даје здравицу најстаријему госту и овај опет напија па даде другоме са супротне стране трпезе, овај трећему са десне или лијеве своје стране, а овај трећи опет ономе са супротне стране од себе, тако како ће здравица поћи унакрст - да се њом прекрсти трпеза. Пошто је то учињено онда се изређају и сви остали гости по реду, и затим сједе и ручају.

Пошто се онаједу и онапију, онда наздрављају гости и подижу здравице, благосилајући домаћина и његов дом, а то првенствено чине они који су више зрели, паметни и рјечити; обично овако: „У име божје а у славу св. Госпође (помене свеца који се слави), а у здравље брата домаћина; све му здраво што му мило било; служио а не тужио; вазда има и свога стима, част чинио а част дочека, вазде од воље а никад од невоље; чашу да’ ко ти за њу зна, никад му је не да’, славио га много љета, дуго година, како коју годину тако све боље, веселије и задовољније; ове године како мога’ а до године како сам хтио и од Бога желио; твојом трпезом се дичили твоји пријатељи и добротвори, као Св. Ђорђија листом и травом, као Св. Димитрије вином и шеницом, као гора густином, као поље ширином, као море дубином, као зец брзином, као лисица мудрином, под ово шљеме родило свако сјеме, а највише бјелице шенице и мушке ђечице; у кућу мушко у торину женско; Бог ти помога’; нико ти ништа не мога’; ко ти о злу мислио, о клинцу висио; Бог га зајмио низ старе лугове, да тражи старе другове, ни другове наша’ ни дома доша’; Бог му дао озго драчицу, оздо плочицу, да га драча буцка, да га плоча тучка; Бог му дао зло и сад и опет. Бог те сачува’ Османа Диздара и крива кантара, трула моста и подругљива госта; цију-лију низ моју глибаву шију...“, а затим пије. Друкчије се наздравља: „Здрав бане домаћине! У чиј’ смо дом, помога’ му Бог, ни прва (чаша) ни потоња, но сретња и честита; ђе ова ту и друга, чаша ти пуна, рука ти дуга, срце весело; ти мене десном, а тебе Бог и десном и лијевом и капом и врећом и сваком добром и племенитом срећом. Здрави!“ и пије.

Трећи, који хоће да наздрави а нема шта више рећи, онда наставља и допуњује првога: „Како ти напијо тако Бог навијо; чаша друга, љубав дуга, срце весело...“ итд.

Домаћин служи и за вријеме јела никако не сједи, као ни домаћи уопште. Послије ручка искупе се гости који у једном селу славе и „заметну“ коло, играју и пјевају. Старији људи мало играју, већ сједе у крај, посматрају младеж и разговарају обично о минувим ратовима и бојевима у којима су лично учествовали. Поједини долазе са својима гостима и доносе по боцун вина, или дођу доцније. Онај што донесе вино, виче међу присутнима: „Ко ми је здрав?“ Онда, који први одговори: „Ја с дружином!“

томе се даје те први пије па онда остали. Онај има првијенство, који је при таквоме јављању поменуо своје име, а не онај који се послужио замјеницом.

Овако се носи и из куће у кућу, између рођака, и пошто се донешено вино испије, домаћин налије исту боцу с вином, јер не треба да се врене празна.

Увече се „ужина“, око два до три сахата послије подне и онда се разилазе. Но, интимнија лица остану и у ноћ и до доцкан сједе и проводе уз пиће, па и поново једу, пјевају и веселе се. После тога ближи иду, а даљи крадом и преноће, нарочито одиве. Бива да они што остану на преноћишту преноће изван куће (у појату или, ако је лето, под отвореним небом) ради оправдања у случају одговорности.

Осим главне славе „прислужује“ се и друга „мала слава“ - „прислужбица“, али тада не долазе гости већ само се предаје пуње (1/4 литра вина) и проскура (колач) или се даје прилог у новцу. Уз то се и свијећа носи и запали за здравље живих. Ако је некоме умро ко од укућана, онда, поред свијеће која се пали у кући и оне у цркви, жеже се на грбу умрлога, „пред душом“. То се исто ради и на главну славу.

б) *О Божићу*

Уочи Божића - на Бадњи дан, обично рано у јутру а ријетко и доцније, домаћин куће иде за „бадњак“. За бадњак се бере увијек шумово дрво са гранама и нипошто окресано; ако је бадњак довољно дугачак, онда се с њега окине мали бадњак - „бадњачица“, иначе се за ову убере друго мање дрво. Бадњак (а тако и бадњачица) сијече се с једне стране до пола дебљине дрвета по дну с друге стране, такође до половине, али више за једну педу (око 10 cm), и тако од онога исјечка се начини „глава бадњакова“. На онај коријен са кога је одсјечена глава бадњакова, ставља се маховина или суво лишће, и у прољеће гледа се да ли је из овог порасло младо шибље, па се то узима као срећа и напредак, иначе - ако не израсте - сматра се несрећом.

Цио дан чине се припреме за Божић. Имућнији људи, који имају стоке, закољу брва или прасе па то пеку (пециво). Ако је у некој кући корота, пециво се не пече ни код богатијих. Пециво се пече од Бадње вечери на по ноћи како ће бити готово на Божић, најдаље до зоре, а кад буде готово износи се на кућни праг и домаћин пуца преко њега. Понеки пуца и без пецива, али то се више мало чини јер су забраниле власти. Натјечу се у томе који ће први бити готов и пуцати.

У сами мрак наложи се добра ватра, више него обично, и запале се двије свијеће које држи двоје чељади од укућана на вратима од појате или, ако нема чељади, прилијепе се са обије стране врата и између тих свијећа ужене се сва стока у појату. Ако је стока раније била спраћена, онда се поново изгони, ради спраћања између свијећа, или се уносе свијеће и обнесу околу брва, говеда и животиње уопште.

Слама се већ унапријед припреми, па онда домаћин уноси бадњак, између двије свијеће, које се држе или прилијепе са обије стране куће, као год при спраћању животиње у појату. При уношењу бадњака домаћин је гологлав, па назива укућанима Бога овако: „Добро вече и честита ви Бадња вече!“ Они му одговарају: „Добра ти срећа и с тобом заједно!“ Женске га посипљу разним житом, орасима итд. Затим домаћин полаже бадњак преко огњишта управно на правац положених дрва, тако да глава бадњакова пријеђе преко средине огња, и онда сједе на њ и даје му се хлеб пшенични цио и он три пута ваља да окуси од њега и са три краја; затим од тог хлеба прилијепи на

бадњак пред собом, и враћа хлеб; затим му даду вина у боци или чаши и он пије, па залива бадњак на оно мјесто гдје је хлеб прилијепио. После тога узима сламу (а још раније уклоњене су столице, трупице и оно на чему се обично сједи око огња), и простире је обилазећи три пута око огњишта, баца сламу на четири краја овога (на исток, запад, сјевер и југ) па онда, кад је то учинио, проспе сву сламу, а домаћица је даље простире равномјерно.

На Бадње вече никако се не сједи на столицама, но се вечера сједећи на слами. Вечера је увијек посна, обично ориз са уљем или неко вариво. Прије вечере пије се ракија, а по вечери вино и то се ваља чинити то вече.

За Божић се, као год и за славу, спрема вина и ракије или и другог пића, па се од њега послуже и на Бадње вече. За вечеру се још даје и воће: шипак, дуња, јабука, наранџа и др.

На Бадње вече не смије никаква ствар заноћити у туђој кући, него се раније све туђе ствари предаду и своје узму.

То вече спава се обично око огња, а по једно чељаде сједи све док прегори глава од бадњака, и ово треба да добије дар од домаћина куће. Женским се за то даје брав (овца, коза, јуне итд.), а мушким новац или што друго. Но, ова даривања не чине се свуда и свагда у овоме крају, већ само неки.

Глава бадњака оставља се на страну, па је у јутру носи чобан у зубима међу стоку и међу пчеле да је бољи напредак у стоци и уљанику; неки је чувају за годину - до другог Божића и њом се преко године мијеша жито, вариво и др. да се тако сачува од кварења. Неки је чувају у уљанику, неки за огњиштем, у пепељаку, а неки је бацају на долину која је засијана пшеницом.

Служба у цркви на Божић почне још од поноћи или најдаље тако како ће се до у зору завршити. У цркви се носи свијећа за здравље живих а пали се и на гробу својих укућана који су скоро умрли. У току службе у цркви и на њеном свршетку, сви се морају пољубити у лице по три пута, уз ријечи: „Христос се роди!“ и „Ваистину се роди!“ По повратку из цркве мрсе се, али претходно ваља јести „напору“ - од проскуре на којој је служба вршена. Многи се омрсе и без напоре, а многи слабо и посте божићне пости, осим бадње неђеље или и само неколико дана.

На Божић ујутру, чим се устане, једно чељаде ваља да изиђе изван и пита домаћицу: "Ће ти носе кокошке?", а она одговара да носе на мјесту гдје у ствари треба и желе да носе јаја, и, ушљед таквога одређења на Божић, кокошке ће редовно носити гдје треба. Бивало је - кажу - кад се неко нашали да носе на незгодно мјесто: у бистинерну, у кршевима итд. да су због тога баш и носиле тамо цијеле године. Такође се пита и одговара: "Ће се тели крава?" и др.

Слама која је била прострта покрај ватре на Бадње вече не миче се за три дана и за то вријеме не почиња се кућа, а код неких и за цијелу неђељу дана.

Кад се слама уклони, носи се на њиве гдје је пшеница посијана, па се од ње оставља у виду крста да боље роди. Овом сламом неки мађијају и воћке да боље рађају, и то на овај начин: ујутру пође један са сјекиром, а друго чељаде са сламом, па приђу воћки и онај са сјекиром говори: „Посјекох, посјекох!“ а при том замахује сјекиром на воћку као да збиља хоће да је сијече. Други од укућана, који га прати са сламом, говори првом: „Не посијечи, не посијечи - родиће!“ и онда воћку посипље сламом и - мораће родити.

Рано ујутру на Божић неки од рођака, нарочито младићи, долазе наизмјенично те „стичу бадњак“; при уласку у кућу не ваља бити празних руку, већ свако мора да унесе дрво у руци и виче: „Добро јутро и честит ви Божић!“ Домаћи одговарају: „Добра ти срећа, и с тобом заједно да Бог да!“ Онда баци дрво и сједа на бадњак и пошене га нешто напријед. Даје му се да, сједећи на бадњаку, поједе из руку, обично хлеб, кобаницу и вина или ракије. Осим тога, дају му још јабуку, ораха и друго.

Прије него што се на такав начин бадњак „поставне“, не ваља се помицати напријед ни назад, а не ваља се ни прекрочити преко њега.

Постарији људи, а и остали, кад дођу у нечију кућу на Божић, уносећи дрво у руци, прилазе ватри, па је затим чаркају оним дрветом те се дижу искрице и при том говоре: „Оволико мушких глава, оволико оваца, коза, пара“... итд.

Пошто се тако ујутру наизмјенично стављају бадњаци код свију рођака (код другобратственика се не иде нипошто на Божић), она иду „на полагање“ - „полазе се“, а полагање се чини на тај начин што сви рођаци скупљају се у кући једнога (обично се почиње код најглавнијег братственика или од најкрадње куће у братству које се полази) па затим редом код свију, и цио дан заједнички једу, пију и веселе се. Код онога код кога увече дођу, по вечери се приметне коло те играју и пјевају до доцкан, и онда долазе и они који преко дана нијесу били на полагању, а то су обично чобани; домаћице и дјеца, који дану мало иду, него само одрасли мушки, а мање женске.

Ако се братственици не могу изређати на Божић, онда се полагање продужује другог а некад и трећег дана, тек мора се свима ићи на полагање. Бива да се по с неким од рођака и не полазе, због међусобне мрзави, а због тога бивало је да се и цијело братство не полази. Полазе се и кад је корота, само не пјевају и не играју, а увече иду на коло и код другобратственика.

На Божић, кад се двоје чељади први пут виде, љубе се три пута, изговарајући „Христос се роди“ и „Ваистину се роди“.

Дрво које се убере уз бадњу неђељу за неку употребу у грађевини или за неку ствар, јаче је и издржљивије од дрвета које се убере других дана.

Други, па и трећи дан Божића долазе одиве у род, као и год о Ускрсу, и доносе „колаче“: воћа, погачу, јаја, плеће меса и друго, а кад се враћају, обично послају неђељу дана, спремају им сличне „колаче“.

в) *О Новој години* (Васиљеву-дне) главари иду на Цетиње а и прости људи ради уобичајене скупштине, ради свечаног дочека Новог лjeta и честитања владоцу.

Васиљев-дан зову још и Мали Божић, и уочи тог дана уноси се бадњачица, слично уношењу бадњака на „Вељи божић“, али без даљих церемонија.

г) *О Богојављењу* свети се водица у цркви, од које свака кућа узима, а „закрића“ се два пута: на Богојављење „Веља водица“, која се храни у кући за цијелу годину; њоме се чисте суди, а при нужди може се њоме и болесник при смрти причестити, и на Водице - први дан иза Богојављења „Мала водица“; њом се кропе лозе и воће уопште, кућа, уљаник итд. Малу водицу не ваља чувати дуже од четрдесет дана.

д) *О Светом Сави* је школска слава, којој присуствују ђаци, ђачки родитељи или старатељи, а и остали. Послије службе божије учитељ држи говор о животу и раду светитеља, а ђаци пјевају и декламују.

ђ) *О Задушницама* се праве свијеће од двије врсте: једне се усукују за душе мртвих, а друге за здравље живих. Ове се пале код куће а носе се и у цркву и тамо свако држи своје свијеће да му у рукама догоре. Тога дана у цркву се носи и читула, из које

свештеник, по свршетку службе помиње све умрле - мушке и женске. Онима, који су скоро умрли домаћи пале свијећу и на гробу.

е) *На Месне покладе* народ се окупља на згодно мјесто на коло, гдје цио тај дан играју, пјевају и забављају се. Најприје обично дођу момчад, а и одрасли људи, и двојица гласно запјевају неку јуначку пјесму а други двојица одговарају, понављајући ријечи првих пјевача. Уз пјевање се и пуцало из пушака да се боље чује у околини, те да вишина и што раније дођу на коло.

Онда се прикупљају и остали, мушки и женски, старији и млађи, и мало ће ко остати да не дође на коло, осим по који стари човјек, жена или пастир, који не може живо оставити да дође. Ту се цио дан игра, пјева, а играју се још и разне мушке и женске игре. Тек пред саму ноћ разилазе се и иду кући, те се уморни прихвате јелом и пићем, а по вечери сакупљају се опет - сваки у своме крају, у некој кући која је удобна и пространа за коло, те ту опет до пола ноћи играју и пјевају.

ж) *На Бијеле покладе* ради се то исто што и на Месне покладе, с том разликом што коло дуже траје и што, по доласку с кола, поново вечерају, и то се зове „повечерка“. „Повечеркује“ се због тога што ће се тако дуго постити па да се што дуже једе мрсно.

Коло се редовно окупља само уз месојеђе, готово свако вече, а у дан само на двоје поклада. С месојеђама пролазе и кола и обични скупови, који се увече чине, зато и кажу, као у шали: „На покладе ко што коме даде“ и: „Пошто мрче к’о што маче“.

з) *На Чисти понеђеник* перу се сви суди у кући, „дугом“² и водом, а тако трпезе, врата и све дрвено покућство.

На вратима се начини крст од воде и пепела, као знак дјечи да се не смије мрсити, а страше их при том још и неком невидимом женском страхотом коју зову „Бабаруга“, „Кокорача“ или „Коризма“.

и) *На Марач* (1. марта) пале се пред кућом смет буништа и др. и производи се велики дим. То се ради редовно и ујутру, али без тумачења због чега се то чини. Неки говоре због вјештица да побјегну и да не науде дотичној кући, а други кажу то се чини од доба када је неки паша палио куће по Црној Гори па димило и отуда ваља свакога „марча“ произвести дим пред кућу.

ј) У *Сриједу средопосну* броје се јаја колико их има, а раније од тога дана не ваља се бројити.

к) *На Лазареву суботу* иде се у цвијеће и сјутрадан оно се ставља у воду којом се умивају тога јутра.

л) *На Велики петак* „масте“ се (бојадишу) јаја, црвеном а ређе којом другом бојом. Ако је у кући корота и велика жалост, онда се јаја масте у црну боју, од којих се дио носи на Васкрс и оставља на гробу умрлога.

љ) *На Васкрс* бива уопште народна племенска свечаност, и један је од највеселијих празника, нарочито због тога што ће се након толико дугога поста добро и жељно најести мрсне хране. Љубе се и поздрављају са „Христос воскрес“ и „Ваистину воскрес“, слично поздравима на Божић. Народ се после ручка окупља код саборне цркве, а дјелимично и на другим мјестима, те пјевају, играју и веселе се, а највећма се

² Луг је вода у којој се сипље просијан пепео и њиме се мрсно посуђе лакше пере.

играју на разне начине шареним јајима. Игре с јајима настављају се сва три дана Васкрса, па и даље.

м) *На Спасов-дан* окупљају се редовно код саборне цркве, и то у великом броју, па чак многи долазе и из других околних племена. Тога дана носе се крсте и једна је од највећих свечаности овога племена преко године.

Послије ручка одмах почну долазити мушки и женски и из сваке куће треба да се донесе „опас“ - прилог, који се даје цркви, а даје се грудa сира и руно вуне, а ко нема тога, оставља прилог у новцу. Пошто се прикупи маса народа, онда се дижу крсти. Пред црквом се закрсти водица, међу присутним се подијеле иконе, крстови и барјаци. Барјака се носе два од којих се један даје у једно, а други у друго братство; друге године они се дају међу другима братствима, и тако се сваке године ређају. Око ношења барјака често се изроди неспоразум, не могу се погодити ко ће га носити, па отуда некад дође до велике граје и препирке, док ствар не изравнају главари давши барјаке онима којима по реду припадају.

Пошто је ово свршено, онда се дижу „крсти“, обилазећи три пута око цркве, па онда продужују путем око поља и кроз села. Уз пут се пјева:

„Krste nose, Boga mole,
Podaj Gospode.
I u Boga dobro prose
Podaj Gospode,
Da nam dade sitne rose
Podaj Gospode,
Da nam njive rodом rode
Podaj Gospode.“

Крсте се у пут заустављају и одмарају се на неколико мјеста, а на племенској води „Шкамац“ закршће се водица, а неки пут и на којој другој бистијерни.

Народ у крсте иде у колони, по двојица наусторед, подијелени су по полу и старости. Свештеник и ђаци на челу, као и они што носе крсте и јеванђеље, за њима власници, па онда прости мушки и најпослије женске. Пошто се врате, поново иду три пута око цркве, пјевајући свете пјесме, а утолико и сва звона звоне, као и при поласку. Доскоро се је том приликом и пуцало из револвера, али то је забрањено као и иначе.

У крсте већином иде младеж, а ријетко и старији, и сваке године слабије.

По повратку и обилажењу око цркве остављају се црквене ствари, крстоноше се одморе, а затим настаје игра, пјевање и весеље до пред саму ноћ.

Црквени тутори - „прокарадури“ продају „опас“ јавном лицитацијом - „на иканат“, у корист црквене касе.

н) *На Јовањдан* (Ивањдан) племенска је свечаност у Горњем Загарачу, и на исти начин доноси се опас, „носе се крсте“ и проводи се весеље као и на Спасовдан.

њ) *На Преображење* сваки домаћин, односно члан куће доноси од грожђа са својих лоза у цркву, које по свршетку службе освети свештеник, а затим присутни једу. То се чини ради напретка у роду грожђа, и прије Преображења не ваља од грожђа јести, јер је само на Преображење зрело.

о) *На Варице* (4. децембра) вари се жито (кукуруз) помијешано с варивом (пасуљем, лећом и др.) и то се радо једе као „варице“, дјеца пјевају:

„Var - Varica vari (Varice),
A Savica (h)ladi (Savice),
Nikolica kusa (Nikoljdan).“

НАРОДНИ ОБИЧАЈИ У ЗАГАРАЧУ

Аутор говори о обичајима у Загарачу (по старој класификацији - племену у Катунској нахији, у Црној Гори, сада општина Даниловград), и дели их на друштвене обичаје (рођење, крштење/шишање, женидба и удадба, смрт, односи међу људима - гостопримство, побратимство, однос према суседима, поздрављање, свађање, умир, псовање, клетве, снови) и верске обичаје (домаћа слава, Божић, Богојављење, Савиндан, Задушнице, Месне покладе, Беле покладе, Чисти понедељак, Марач, Ускрс, Јовањдан, Преображење, Варице и др.). Обичаје детаљно анализира, илуструјући разматрање примерима понашања људи у вези с одређеним обичајима. Подаци се односе на крај прошлог и почетак овога века.

ПРИЛОГ

(Писмо – Драговића Јовану Ердџановићу)
Цетиње, 27. XII 1911. године

Драги г. Јово, живили!

Ево већ једва једном да банем пред Вас са мојим обичајима. Ви сте то већ одавно по моме обећању очекивали, но, како сте с њима задовољни то ће тек у Вашему писму иза овога доћи.

Радио сам, према мојим slabим силама, све што сам могао, и опет нисам све учинио, баш онако како треба и како сте ми Ви у једном писму о томе нагласили: „Треба исписати све, да ништа не остане“.

И поред моје добре жеље и добре воље, нијесам могао стићи да до сада довршим дио народних обичаја - *Народне игре*, мада сам и о томе чинио све могуће те и прикупио ове у већем дијелу, али ипак не све, а у томе Ваш *крајњи рок* онемогућио је да их и довршим.

Ја Вам шиљем ово што сам учинио, па како је тако је, па ако се може чекати до половине фебруара, ја ћу Вам и *Игре* послати, а у њима је добар дио обичаја и готово најљепши дио. Моме рођаку Радовану М. Ђуричковићу (богослову) рекао сам да приликом 15-дневног божићног распуста опише неке игре у Загарачу, које ја не могах љетос учинити, јер сам и приликом мога одсуства путовао у Острог и на друга мјеста, те нисам све, већ врло кратко вријеме могао посветити обичајима.

Ви ћете моје обичаје прегледати, па ако нађете празнине, нејасних ријечи и др. онда ми о свему јавите, ја ћу *одмах* све, према Вашим захтјевима, допунити, објаснити итд. Пошто сте дуже провели код нас, то нисам објашњавао ни један, скоро, провинцијализам, рачунајући да су Вам познати. Заиста, мој мили г. Јово, никада у моме животу нисам био у незгоднијим приликама за свршавање Вашег посла него сада (од љетос), једно због веома нагомиланих службених послова и приватних рачуна и *неприлика* а друго због журног спремања за полагање командирског испита, јер се сваки дан очекивала и очекује се комисија, а како се лако спремити *човјеку без школе*, то је лако појмити, а не јавити се као остали не може поднијети мој углед и достојанство, и као официра и као човјека. Вјерујте ми као брат искрени, да сам освитао над „Тактиком“, „Стратегијом“, „Историјом Ратне Вјештине“ и др. упутствима.

Послату ми књигу "Ћетићи у Парламенту" добио сам у Вашему препорученом писму и пуно Ви хвала. Ја сам исту читао код неког, али желим је и сам имати иако у њој ништа озбиљно нема.

Сјутра (28. ов.) идем на Његуше службеним послом, одакле ћу Вам - рачунам - овај рукопис послати, пошто за данашњу пошту не могах стићи, а не смијем послати просто да не пропадне.

Хоћу ли Вам шиљати моју слику у профилу и до када се може? Могу ли то учинити са фамилијом (женом, сином од 6 и ћерком од 1 године) пошто сам видио у Вашој књизи о *Питери-ма* слике неких са својом фамилијом.

Сјећам се да сте ми у некоме писму споменули: „Чудновато ми је да ми говорите о моралној страни попа“ Јако бих жалио ако би сте и помислили на то: да ја онако што наводим злонамјерно. Вјерујте: моја савјест, част и поштење неби тако што смјела дозволити никада! Зар још тако што да дозволи мој карактер а у очима једнога човјека од знања и разумијевања. Ја бих се стидио и усмено - у 4 ока објашњавати Вам моралну страну онога човјека у ономе стилу, како то цио народ у племе говори и вјерује (сви држе и говоре - разумије се не тако на скуповима већ засебно и тајно: да су код њега женске страсти, и да их задовољава срамном тјелесном насадом).

Молим Ве за ово ми опростите што уплијећем и овакве гадне ствари, али то чиним само зато што не желим да Ви и најмање икада посумњате у моју искреност.

Ако Ви није тешко дадите ову моју умјетну пјесмицу „Мојим прецима“ ур. „В. Новости“, а Књиждуру Мите Стајића замолисте од моје стране да ми пошаље свој каталог књига, ако има нови - *из ове године*. Но, и једно и друго не чините ако Вам је и мало тешко.

Хаџи-Васиљевић послао ми је само 20 од 75 дин., а послао ми је - каже - „Вукова Дјела“ о чему ће „писмом опширније“. Вукових Дјела нити опширнијега писма нема још, а изгледа ми и неће, јер ме је већ неколико пута преварио. Ове 20 д. послао је на једно моје писмо: да ћу га тужити суду и изнијети преко јавности његове поступке и т. д. Ја сам му отворено у писму рекао: да ме *вара*, и види се какве је коже на образ кад тако што може подносити.

Честитајући Вам Нову - 1912. - годину, срдечно Вас поздравља Ваш Ђорђија И. Драговић.

Да ли ћу успјети - Бог зна, тек човјек је дужан радити све у прилог своје будућности, па у томе што постигне.

Под таквим приликама радио сам - управо - трчећи на прибирању и сређивању обичаја. Опет, рачунам, бар ћу Вам дати нешто грађе па сређујте сами, а да што ћу?

Криво ми је за Игре, ако не могу и оне стићи, да ме не гризе савјест због те мале празнине. Но, можда то за Вас и није толико важно, уосталоме чекам Ваше писмо о пријему и свиђању ових обичаја.